IJRAR.ORG E-ISSN: 2348-1269, P-ISSN: 2349-5138

INTERNATIONAL JOURNAL OF RESEARCH AND ANALYTICAL REVIEWS (IJRAR) | IJRAR.ORG

An International Open Access, Peer-reviewed, Refereed Journal

डॉ. सिग्मंड फ्रॉइड यांच्या मनोविश्लेषण सिद्धांतानुसार ययाति कादंबरीचे चिकित्सात्मक अध्ययन

डॉ. युवराज बालाराम गहेराव

सहाय्यक प्राध्यापक, मानसशास्त्र विभाग

राजर्षी शाहू कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, पाथ्री.

डॉ. विनायक हाबू पवार

सहाय्यक प्राध्यापक, मराठी विभाग

डॉ. पतंगराव कदम आर्ट्स अँड कॉमर्स महाविद्यालय, पेण.

गोषवारा:

वि. स. खांडेकर यांची 'ययाति' ही कादंबरी केवळ एक पौराणिक आख्यान नसून, मानवी मनाच्या तळाशी असलेल्या सुप्त इच्छा, वासना आणि नैतिक संघर्षाचे एक मानसशास्त्रीय रूपक आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधात डॉ. सिग्मंड फ्रॉइड यांच्या मनोविश्लेषण सिद्धांताच्या सहाय्याने ययाति, देवयानी, शर्मिष्ठा आणि कच या प्रमुख पात्रांच्या अंतर्मनातील संघर्षाचा अभ्यास करण्यात आला आहे. मानवी मनाचे फ्रॉइडने सांगितलेले व्यक्तिमत्वाचे तीन स्तर 'इदम' (Id), 'अहम' (Ego) आणि 'पराहम' (Superego) या कादंबरीतील पात्रांच्या वर्तनातून कसे प्रकट होतात, याचा वेध घेणे हा या लेखाचा मुख्य उद्देश आहे.

प्रस्तावना:

मराठी साहित्यात आपल्या अलौकिक प्रतिभेने आणि जीवनवादी तत्त्वज्ञानाने अढळ स्थान निर्माण करणारे लेखक म्हणजे वि. स. खांडेकर. १९५९ साली त्यांची प्रकाशित झालेली 'ययाति' ही कादंबरी भारतीय साहित्यातील एक मैलाचा दगड मानली जाते. महाभारतातील आदिपर्वात येणारी ययातीची कथा मूळतः एक पौराणिक कथा असली तरी, खांडेकरांनी तिला आधुनिक संदर्भ देत मानवी मनाच्या गूढ व्यापाराच्या संदर्भात पुनरुज्जीवित केले आहे.

प्रस्तुत कादंबरीचा गाभा 'भोगवाद विरुद्ध त्याग' आणि 'शरीरसुख विरुद्ध आत्मिक समाधान' असा आहे. हे द्वंद्व समजून घेण्यासाठी डॉ. सिग्मंड फ्रॉइड यांचे मनोविश्लेषण तंत्र अत्यंत उपयुक्त ठरते. फ्रॉइडच्या मते, मानवी वर्तन हे त्याच्या सुप्त मनातील दबलेल्या इच्छा आणि प्रेरणांवर आधारित असते. 'ययाति' कादंबरीत प्रत्येक पात्र एका विशिष्ट मानसिक अवस्थेचे प्रतिनिधित्व करताना दिसते.

अर्थात 'ययाति' ही कादंबरी 'शरीरसुखाकडून आत्मबोधाकडे' होणाऱ्या मानवी मनाच्या प्रवासाची, फ्रॉइड यांच्या मनोविश्लेषण तंत्रानुसार 'इदम'च्या अंधारातून 'पराहम'च्या प्रकाशाकडे जाणाऱ्या जाणीवेची गाथा आहे.

- **डॉ. सिग्मंड फ्रॉइडच्या मनोविश्लेषण सिद्धांतानुसार व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्वाचे प्रमुख तीन घटक :**

कादंबरीतील पात्रांचे विश्लेषण करण्यापूर्वी डॉ. सिग्मंड फ्रॉइडच्या मनोविश्लेषण सिद्धांतातील व्यक्तिमत्वाच्या तीन प्रमुख घटकांना समजून घेणे आवश्यक आहे.

१. इदम (Id): व्यक्तिमत्वाचा हा घटक संपूर्णतः अबोध असतो म्हणून त्याला मनाचे आदिम स्वरूप मानल्या जाते. इदमचे कार्य पूर्णतः सुख तत्वावर चालते. यामध्ये नैसर्गिक प्रेरणा, कामवासना (Libido) आणि तत्काळ सुखाची अपेक्षा यांचा समावेश होतो. नैतिकता किंवा वास्तवाशी याचा संबंध नसतो.

२. अहम (Ego): हे वास्तववादी तत्व आहे तथा त्याचा संबंध प्रत्यक्ष वर्तमान परिस्थितीशी असतो. 'इदम'च्या मागण्या आणि बाह्य जगातील वास्तव यांच्यात समतोल साधण्याचे काम 'अहम' करतो. व्यक्तीच्या कोणत्या सहज प्रवृतीचे समाधान करायचे व कोणत्या सहज प्रवृतीचे समाधान करायचे नाही याचा निर्णय अहमच घेत असतो.

३. पराअहम (Superego): हे नैतिकतेचे केंद्र आहे. समाज, संस्कार आणि विवेकबुद्धी यातून हे विकसित होते. सुखापेक्षा परिपूर्णतेला पराअहम अधिकचे महत्व देत असते. पराअहम हे सतत 'इदम'च्या अनैतिक इच्छांना दडपण्याचा प्रयत्न करते. सर्वात महत्वाचे म्हणजे पराअहम हे आदर्श तत्वानुसार कार्य करते.

'ययाति' कादंबरीतील संघर्ष हा मुळात वरील तीन व्यक्तिमत्व घटकामधील संतुलनाच्या अभावातून आणि परस्पर विसंवादातून निर्माण झाला आहे.

- **पात्रांचे मनोविश्लेषणात्मक अध्ययन**:

कादंबरीतील पात्रांचे वर्तन हे वर नमूद केलेल्या 'इदम', 'अहम' आणि 'पराहम' या तीन व्यक्तिमत्व घटकामधील संघर्षाचा परिपाक आहे. याचे सविस्तर विश्लेषण खालीलप्रमाणे करता येईल:

अ) ययाति 'इदम' आणि कामवासनेचा गुलाम:

ययाति हे या कादंबरीचे मध्यवर्ती पात्र फ्रॉइडच्या 'इदम' या संकल्पनेचे मूर्त स्वरूप आहे. त्याचे संपूर्ण आयुष्य 'सुख-तत्वावर' आधारित आहे. तारुण्यातील उपभोग आणि म्हातारपणातील असहायता यांतून निर्माण झालेली त्याची तगमग ही केवळ शारीरिक नसून मानसिक देखील आहे.

- **अतृप्त कामवासना:** फ्रॉइडच्या मते, मानवी वर्तनाची मूळ प्रेरणा ही 'लिबिडो' जीला लैंगिक ऊर्जा असे म्हणतात. ययातीमध्ये ही ऊर्जा नियंत्रणाबाहेर गेलेली दिसते. देवयानी आणि शर्मिष्ठा या दोघींच्या सहवासातही त्याचे मन शांत होत नाही. ययाती कादंबरीत ययातीच्या इदमच्या अमर्याद भुकेचे वर्णन पहावयास मिळते.

- **मृत्युभय आणि तारुण्याची आस:** फ्रॉइडने मानवी मनात दोन परस्परविरोधी प्रेरणा सांगितल्या आहेत 'इरॉस' ज्याला जीवन प्रेरणा / लैंगिक इच्छा आणि 'थॅनाटोस' ज्याला मृत्यू प्रेरणा असे म्हटल्या जाते. शुक्राचार्यांच्या शापामुळे आलेले अकाली वृद्धत्व ययातीला मान्य नसते. हे वृद्धत्व त्याला मृत्यूची चाहूल वाटते. त्यामुळेच तो आपला मुलगा पुरू याचे तारुण्य मागून घेतो. फ्रॉइडच्या दृष्टीने, स्वतःच्या सुखासाठी मुलाचे आयुष्य पणाला लावणे, ही 'इदम'ची परमोच्च स्वार्थी अवस्था आहे, जिथे 'पराहम' नैतिकता पूर्णपणे नष्ट झालेली पहावयास मिळते.

- **पलायनवाद:** ययाति वास्तवाचा सामना करण्याऐवजी सतत सुखाच्या शोधात पळत राहतो. हे कमकुवत 'अहम'चे लक्षण आहे, जो वास्तव आणि इच्छा यात समतोल साधू शकत नाही.

ब) देवयानी, दुखावलेला 'अहम' आणि अतिआत्मप्रेम:

देवयानीचे पात्र फ्रॉइडच्या 'नारसिशिझम' अतिआत्मप्रेम या सिद्धांतानुसार अत्यंत गुंतागुंतीचे आहे. ती अहंकारी आहे, परंतु तिचा हा अहंकार एका खोलवर रुजलेल्या न्यूनगंडातून आलेला आहे.

- **नाकारले जाण्याचा आघात:** बालपणी कचने देवयानीचा प्रेमप्रस्ताव नाकारणे, हा तीच्या मनावर झालेला पहिला मोठा आघात होता. फ्रॉइडच्या मते, बालपणीचे आघात प्रौढपणीच्या वर्तनावर परिणाम करतात. कचने नाकारल्यामुळे तिच्या 'अहम'ला तडा गेला. त्याची भरपाई करण्यासाठी ती ययातीला पती म्हणून नाही, तर एक 'दास' म्हणून मिळवू पाहते.

- **सत्ता आणि नियंत्रण:** देवयानीचे प्रेम हे निकोप नसून मालकी हक्काचे आहे. शर्मिष्ठा जेव्हा दासी म्हणून येते, तेव्हा देवयानीला मिळणारे समाधान हे विकृत स्वरूपाचे आहे. दुसऱ्याला कमी लेखून स्वतःचा मोठेपणा सिद्ध करणे, ही तिची संरक्षण यंत्रणा आहे.

क) शर्मिष्ठा, 'अहम' आणि वास्तवाचा स्वीकार:

- शर्मिष्ठा हे या कादंबरीतील तुलनेने अधिक संतुलित पात्र आहे. ती 'इदम'च्या आहारी जात नाही आणि देवयानीसारखी अहंकारीही नाही.

- **उदात्तीकरण :** फ्रॉइडच्या मते, जेव्हा एखादी व्यक्ती आपल्या इच्छा पूर्ण करू शकत नाही, तेव्हा ती त्या ऊर्जेचे रूपांतर दुसऱ्या विधायक गोष्टींत करते, ज्याला 'उदात्तीकरण' म्हणतात. उदातीकरण ही एक संरक्षण यंत्रणाच आहे. राजकन्या असूनही दासी होण्याचे दुःख शर्मिष्ठाने पचवले. तिने आपले प्रेम आणि समर्पण ययातीच्या सुखासाठी वापरले, पण त्यात लाचारी नव्हती.

- **वास्तववादी दृष्टिकोन:** शर्मिष्ठा परिस्थितीचा स्वीकार करते. तिचा 'अहम' विकसित आहे. ती ययातीला त्याच्या चुकांची जाणीव करून देते आणि प्रसंगी त्याला आरसा दाखवण्याचे काम करते.

ड) कच, 'पराहम'आणि विवेक

कच हा या कादंबरीचा नैतिक कणा आहे. फ्रॉइडच्या भाषेत तो 'पराहम' किंवा विवेकाचे प्रतीक आहे.

कर्तव्य कठोरता: कच संजीवनी विद्या मिळवण्यासाठी असुरांच्या गोटात येतो. देवयानीचे प्रेम त्याला खुणावत असते (इदम), परंतु त्याचे ध्येय आणि समाजाप्रती असलेले कर्तव्य (संजीवनी विद्या मिळवणे) त्याला रोखून धरते. येथे त्याचा 'पराहम' त्याच्या 'इदम'वर पूर्णपणे विजय मिळवतो असे पहावयास मिळते.

ययातीचा मार्गदर्शक: कादंबरीच्या शेवटी कच ययातीला आत्मज्ञानाकडे नेतो. तो ययातीला समजावतो की, शरीराचे सुख हे क्षणभंगुर आहे आणि मनाची शांती त्यागामध्ये आहे. कच म्हणजे ययातीच्या मनातील सुप्त विवेकबुद्धी आहे, जी अखेरीस जागृत होते.

कादंबरीतील मानसिक संघर्ष आणि विश्लेषण:

पिता-पुत्र संघर्ष:
फ्रॉइडचा प्रसिद्ध 'ईडिपस कॉम्प्लेक्स' (Oedipus Complex) इथे व्यस्त स्वरूपात दिसतो. सामान्यत: मुलाला वडिलांबद्दल स्पर्धा वाटते. परंतु 'ययाति'मध्ये पिता (ययाति) आपल्या मुलाचे (पुरू) तारुण्य हिरावून घेतो. हे पितृसत्तेचे एक भयंकर रूप आहे, जिथे बापाची वासना मुलाच्या भविष्याचा बळी घेते. मनोविश्लेषणाच्या दृष्टीने, हे ययातीच्या मनातील 'काळाची / मृत्यूची भीती' दर्शवते, ज्यासाठी तो आपल्याच रक्ताचे शोषण करण्यास तयार होतो.

स्वप्ने आणि प्रतीके:
कादंबरीत ययातीला पडणारी स्वप्ने त्याच्या अस्वस्थ मनाचे द्योतक आहेत. फ्रॉइडला स्वप्ननगरीचा बादशहा म्हटल्या जाते त्याच्या मते, "स्वप्ने ही सुप्त मनाचा राजमार्ग आहेत." ययातीची अस्वस्थता, त्याला वाटणारी भीती आणि अपराधीपणाची भावना त्याच्या स्वप्नांतून प्रकट होते. बाह्य जगात तो राजा असला तरी, अंतर्मनात तो वासनांचा गुलाम आहे, हे त्याच्या स्वगतांतून आणि विचारांतून स्पष्ट होते.

मुक्तता आणि आत्मबोध:
कादंबरीचा शेवट हा मनोविश्लेषणातील 'कॅथर्सिस' भावनांचे विरेचन या प्रक्रियेशी मिळताजुळता आहे. ययाती जेव्हा पुरूचे तारुण्य परत करतो, तेव्हा तो केवळ शरीर परत करत नाही, तर तो आपल्या 'इदम'च्या पाशातून मुक्त होतो. हा क्षण म्हणजे त्याच्या 'अहम' आणि 'पराहम'चा विजय आहे. त्याला हे उमजते की, उपभोग घेऊन वासना संपत नाही तर ती तुपाने अग्नी जसा अधिकच प्रज्वलित होतो, तशी वाढतच जाते.

ययातीचा हा आत्मबोध म्हणजे त्याच्यातील सुप्त नैतिकतेचा पुनर्जन्म आहे. जेव्हा तो पुरूचे तारुण्य परत करतो, तेव्हा तो केवळ एका भौतिक देवाणघेवाणीचा व्यवहार करत नाही, तर तो आपल्या मनातील 'इदम'च्या पाशवी पकडीतून स्वत:ची सुटका करून घेतो. हा क्षण कादंबरीतील संघर्षाचा सर्वोच्च बिंदू आहे, जिथे 'वासना' हरते आणि 'विवेक' जिंकतो.

- **कादंबरीची सद्यकालीन प्रासंगिकता: एक मनोविश्लेषणात्मक दृष्टीकोन**

वि. स. खांडेकरांनी १९५९ मध्ये लिहिलेली ही कादंबरी आजही तितकीच, किंबहुना अधिक प्रासंगिक वाटते. फ्रॉइडच्या सिद्धांताच्या चष्म्यातून पाहिल्यास, आधुनिक समाज हा 'ययाति सिंड्रोम'चा बळी ठरलेला दिसतो.

- **उपभोगवादी संस्कृती आणि इदम:** आजची चंगळवादी संस्कृती ही पूर्णतः फ्रॉइडच्या 'सुख-तत्वावर' आधारलेली आहे. आत्ता, इथे आणि लगेच ही वृत्ती म्हणजे सामाजिक पातळीवर 'इदम'चे झालेले स्तोम आहे. ययातीप्रमाणेच आधुनिक माणूस सुखाच्या शोधात धावतो आहे, पण मानसिक शांतता त्याला मिळत नाही.
- nasvikrutta **आणि नैराश्य:** कादंबरीत ययातीची जी मानसिक घालमेल होते, तीच अवस्था आज अनेक लोकांमध्ये दिसते. इच्छांची पूर्तता न होणे किंवा अतिउपभोगानंतर आलेली रिकामी भावना (Emptiness) यामुळे आज समाजात नैराश्य (Depression) आणि चिंतेचे (Anxiety) प्रमाण वाढले आहे. फ्रॉइडच्या मते, जेव्हा 'अहम' इच्छा आणि वास्तव यात समतोल साधण्यात अपयशी ठरतो, तेव्हा 'न्युरोसिस' निर्माण होतो. ययाति हे अशाच एका अस्वस्थ, न्यूरोटिक मनाचे प्रतिनिधित्व करतो.

निष्कर्ष:

वि. स. खांडेकर लिखित 'ययाति' या कादंबरीचे डॉ. सिग्मंड फ्रॉइडच्या मनोविश्लेषण सिद्धांताद्वारे अध्ययन करून खालील निष्कर्ष हाती आलेले आहेत:

१. ययाति - मानवी मनाचे रूपक: ययाति हा केवळ एक पौराणिक राजा नसून तो प्रत्येक मानवी मनातील अतृप्त वासनेचे प्रतीक आहे. त्याचे वर्तन हे सिद्ध करते की, जोपर्यंत माणूस आपल्या अंतर्मनातील 'इदम'वर विवेकाचे नियंत्रण मिळवत नाही, तोपर्यंत त्याला खऱ्या अर्थाने मुक्ती मिळत नाही.

२. पात्रांमधील मानसिक स्तरीकरण: खांडेकरांनी पात्रांची रचना अशा पद्धतीने केली आहे की, ते मानवी मनाच्या वेगवेगळ्या अवस्था दर्शवतात. ययाति (इदम/वासना), देवयानी (अहंकार/न्यूनगंड), शर्मिष्ठा (वास्तवाचा स्वीकार/अहम) आणि कच (विवेक/पराहम) यांच्यातील परस्परसंबंध म्हणजे मानवी मनातील अंतर्गत संघर्षाचेच बाह्य रूप आहे.

३. साहित्यातून मानसशास्त्राचा प्रवास: फ्रॉइडने ज्या संकल्पना विज्ञानाच्या भाषेत मांडल्या (Id, Ego, Superego), त्या खांडेकरांनी ललित साहित्याच्या माध्यमातून अत्यंत प्रभावीपणे मांडल्या आहेत. कादंबरीचा शेवट हा निराशावादी नसून सकारात्मक मानसशास्त्राकडे घेऊन जाणारा आहे. भोगवादाचा अतिरेक अंतिमतः दुःखातच होतो, हे सत्य लेखकाने ययातीच्या मनाच्या विच्छदेनातून सिद्ध केले आहे.

संदर्भ सूची:

- **खांडेकर, वि. स. (१९५९). ययाति. पुणे: देशमुख आणि कंपनी.**
- Freud, S. (1920). A General Introduction to Psychoanalysis. New York: Boni and Liveright.
- Freud, S. (1923). The Ego and the Id. London: Hogarth Press.
- **कुलकर्णी, अ. र. (संपा.). खांडेकरांचे साहित्य: एक अभ्यास.**
- Hall, C. S. (1954). A Primer of Freudian Psychology.